

Jørgen Dalberg-Larsen

Forestillinger om retten og dens samfundsmæssige relationer

Retten er på den ene side et fænomen, som alle kender til. Alle ved, at der findes visse retsregler, der forbyder at stjæle eller at køre uden cykellygte om natten. På den anden side er retten også et meget u håndgribeligt fænomen, som det er uhyre vanskeligt at give en præcis bestemmelse af. Den så at sige slipper væk mellem fingrene, når man mener at have fundet frem til dens egentlige væsen. Og derfor har filosoffer - og specielt retsfilosoffer - da også i tusinder af år diskuteret, hvad ret egentlig er. En meget velkendt strid står mellem naturretstilhængere af forskellig art, der alle peger på nødvendige sammenhænge mellem ret og moral, og retspositivister, der benægter en sådan nødvendig sammenhæng. Men der er også i andre henseender grundlæggende forskelle på de forestillinger, der findes om rettens karakter, og de forskellige forestillinger vil ofte føre til meget forskellige opfattelser af forholdet mellem ret og demokrati.

Man finder således i nutiden to meget forskellige forestillinger om retten inden for retsteorien, der begge fremdrager væsentlige - men helt forskellige - træk ved retten. Den ene teori kunne man kalde teorien om den moderne ret, selvom der kan være meget forskellige opfattelser af, hvad der karakteriserer den moderne ret. Og den anden teori kunne man så kalde teorien om den præmoderne eller postmoderne ret, fordi den hæfter sig ved nogle sider af retten, som har været undertrykt i den forestilling om retten, som for alvor slog igennem med den franske revolution, og som herhjemme fik sit gennembrud med Grundloven af 1849.

I det følgende skildres de to forestillinger hver for sig med vægt på deres demokratiske elementer, og det diskuteres også hvilken af teorierne, der bedst er i stand til at forstå nutidens komplicerede retsforhold. Til slut ses der på, om og hvordan ret og demokrati kan sammenkobles på nye måder under indtryk af udviklingen mod globalisering og decentralisering af ret og samfund.

Forestillinger om retten i den moderne demokratiske retsstat

Det er helt givet, at retten i den moderne demokratiske retsstat er tiltænkt at skulle have en anden form, et andet indhold og andre funktioner end tidligere. Dette fremgår klart af de udtalelser om retten, som blev fremført af tilhængerne af det nye retssyn, der var stærkt påvirket af oplysningstidens ideer. Disse tanker om den moderne ret faldt dels sammen med en udvikling inden for selve retten, som allerede var godt på vej i slutningen af 1700-tallet, og dels førte de til, at retten blev udformet ud fra sådanne tanker fra den franske revolution og fremover i en lang række lande, bl.a. Danmark.

Det "moderne" retssyn er således mindst 200 år gammelt og - ville mange måske mene - er blevet overhalet af udviklingen. Men ikke desto mindre har Jürgen Habermas i *Faktizität und Geltung* fra 1992 (Habermas, 1996) givet en spændende ny formulering af det i en kritisk konfrontation med mange andre opfattelser af retten, som er vundet frem i de senere år.

For Habermas er den opfattelse af forholdet mellem ret og demokrati, som vandt frem omkring 1800, nemlig stadig grundlæggende fornuftig, acceptabel og realistisk. For ham drejer det sig derfor primært om at foretage en rationel rekonstruktion af tankerne bag opbygningen af den demokratiske retsstat, naturligvis i lyset af de senere landvindinger inden for filosofi, videnskab, retsteori mv.

For Habermas kan en moderne ret kun opfattes som legitim, dersom den er blevet til i en demokratisk proces, og demokratiet kan kun fungere inden for de retlige rammer, som typisk afstikkes i en forfatning. Der er således en helt nødvendig sammenhæng mellem ret og demokrati. Og det betyder, at spørgsmål om rettens karakter og mulige virkemåder bliver et centralt tema - ikke blot for jurister, men for alle, der er interesseret i, hvordan et demokratisk samfund bør fungere.

Den ret, som ifølge Habermas skal fungere i et demokratisk samfund, må - for at være acceptabel - have en række bestemte egenskaber. Og det er i vidt omfang de samme egenskaber nu som for to hundrede år siden.

For det første skal retten være blevet til gennem åbne debatter ude i samfundet, der efterfølgende kanaliseres ind i parlamentet og sætter sit afgørende præg på den lovgivning, som bliver et resultat af de politiske processer.

For det andet skal den lovgivning, der bliver et resultat af de politiske processer, gerne have en klar og præcis karakter, så der ikke overlades for megen politisk magt til det forvaltningsapparat eller de dommere, der efterfølgende skal handle i forhold til loven. Thi hvis de får et stort spillerum til at skønne over, hvordan loven skal anvendes, bliver borgernes demokratiske

indflydelse let illusorisk.

For det tredje skal det samlede retssystem, som den nye lovgivning skal indføres i, fremstå som en sammenhængende helhed. Thi hvis det ikke gør det, da bliver borgernes muligheder for at kunne forudberegne deres retsstilling ud fra gældende ret umuliggjort, og det betyder, at deres formelle retssikkerhed bliver en illusion. Og desuden mener Habermas - med støtte i en anden fremtrædende moderne tysk samfundsforsker, Niklas Luhmann - at rettens funktion i et moderne samfund helt objektivt må bestemmes som den at sikre forudberegneligheden.

Her er blot nævnt nogle enkelte elementer i Habermas' retsopfattelse; men herudfra skulle det gerne stå klart, at Habermas har nogle ganske bestemte ideer om den ret, der bør eksistere i et samfund som vort. Ét af de vigtigste elementer i dette retssyn er, at retten - den legitime ret - må forstås i tæt sammenhæng med staten. Eftersom det kun er en demokratisk tilblivet lov, der er legitim, og eftersom en demokratisk tilblivelsesproces foregår inden for rammerne af en demokratisk retsstat og inden for dennes politiske institutioner, så er ret og stat helt tæt forbundne størrelser.

Og ud fra denne opfattelse må rettens indhold i det store og hele være bestemt gennem lovgivning. Habermas er således meget skeptisk over for at tildele domstolene for stor indflydelse på retsudviklingen, selvom han sådan set accepterer, at dommerne ikke automatisk kan udlede de rigtige afgørelser ud fra lovgivningen. Lovene må nødvendigvis tolkes, og enhver tolkning indebærer et vist spillerum for skøn.

Habermas' opfattelse indebærer som sagt endvidere, at gældende ret i et land må have en enhedskarakter. Det går ikke an, at forskellige elementer i den peger i hver sin retning. Men det betyder så også, at de nye regler, der ved hjælp af lovgivning skal indpasses i det bestående system, ofte må undergives en vidtgående tolkning, før de gnidningsfrit kan indgå i det samlede mønster. I denne harmoniserende tolkningsproces må man naturligvis også justere tolkningen af de tidligere regler; men i praksis vil det nok ofte blive de nye regler, der må skæres til, især hvis de bryder med grundlæggende mønstre i det bestående.

Habermas' retsopfattelse spænder altså mellem en meget afgørende demokratisk komponent, hvor befolkningen skal sætte sit afgørende præg på retten, og så nogle formelle komponenter, hvor den acceptable ret skal have et ganske bestemt formpræg. Den spænder også mellem et normativt og et deskriptivt syn på retten. Han mener nemlig, at det er vigtigt, at teorien fortæller, hvad der normativt set er acceptabel ret, og desuden, at den ikke stiller krav til retten, som det er umuligt at opfylde i nutidens samfund. Og ud fra den sidste af disse to fordringer lægger han som sagt megen vægt på at

forsvare teorien over for andre teorier, der forklarer, hvorfor retten i nutiden har - og må have - en delvis anden karakter end i Habermas' teori eller engang for flere hundrede år siden, da de demokratiske retsstater opstod (Dalberg-Larsen, 1994a) . I forbindelse med diskussionen af andres opfattelser af nutidens retsforhold går Habermas da også undertiden ind på at modificere sine udgangspositioner. Således accepterer han reelt fænomener som rammelovgivning, der lægger op til brede skøn, og til en vis grad tanken om at indføre et demokratisk element i de beslutningsprocesser, der angår udfyldningen af rammelovene.

Det er let at følge Habermas, når han går ind for en nøje sammenhæng mellem demokrati og ret. Men spørgsmålet er, hvor realistisk hans opfattelser er, specielt i nutiden, og hvorvidt ret og demokrati eventuelt kan forbindes på andre måder.

Forestillinger om retlig pluralisme

I de sidste par årtier er der opstået én eller rettere flere retsteoretiske skoler, der ser på retten med helt andre briller end både Habermas og de fleste jurister og retsfilosoffer. Det fælles punkt er, at man finder det helt urealistisk at opfatte retten som (typisk) nationalt afgrænsede enheder med lovgivning som den helt afgørende retskilde. I stedet præsenteres et billede af retten som bestående af en række overlappende retsordener, der ofte kan have hver sit bud på retstilstanden. Man kan altså (ofte) ikke længere tale om retstilstanden som noget, der kan bestemmes entydigt. Og retten får herved karakter af at være noget relativt (Dalberg-Larsen, 1994b).

Hvorfor opstår nu sådanne retsopfattelser i nutiden? Ja, her kan gives flere svar. For det første kan man hævde, at de på linje med andre postmoderne opfattelser udfordrer nogle grundlæggende træk ved den moderne tænkemåde, som de fleste tidligere har accepteret uden videre. For det andet kan forklaringen være den, at en pluralistisk retsopfattelse egner sig bedst til en forståelse af de retsforhold, som man finder netop i nutiden, og som til dels er meget forskelligartede fra dem, der var de fremherskende i forrige århundrede.

Efter min opfattelse kan begge forklaringer bruges. Og jeg vil i det følgende komme med nogle argumenter for, at forestillingerne om retlig pluralisme kan bidrage til at forstå og forholde sig til væsentlige sider af den nutidige retlige virkelighed, som vanskeligt kan indfanges i den "moderne" retsmodel.

Et af de helt afgørende punkter i de fleste (fornuftige) pluralismeopfattelser er, at de ser på forholdet mellem ret og stat på en helt anden måde end f.eks. Habermas. Man kan også sige, at de fra at se på

Forestillinger om retten og dens samfundsmæssige relationer

---

stat og ret med "ideologiske" briller - præget af forfatningens idealistiske og formalistiske statssyn - ser på stat (og ret) på en mere realistisk måde, der er præget af, hvordan vi i dag faktisk oplever "staten" og retten, og desuden præget af politologiens og retssociologiens analyser af de reelle forhold. Dette får betydning på flere måder.

Det bliver således klart, at staten ikke kan betragtes som en enhed, der leverer ét bestemt produkt til retssystemet: lovgivning. "Staten" består reelt af en række mere eller mindre fast koordinerede centre for retsfastsættelse og retsanvendelse, og disse mange centre sætter alle hver deres præg på den gældende ret. Folketinget kommer med lovgivningen. Domstolene kommer med retspraksis fra såvel Højesteret som landsretterne og byretterne. Forvaltningen udfærdiger centralt en række retlige reguleringer af meget forskellig art. Det sker både fra ministeriernes departementer og fra mere eller mindre selvstændige administrative enheder, som der opstår stadig flere af. Det sker også fra forskellige råd og nævn i form af principielle afgørelser.

Man kan diskutere, hvor heldig denne fragmentering af staten er for demokratiet og for borgerne. Men det er problematisk at lukke øjnene for de reelle forhold, specielt hvor man har ønsker om at ændre forholdene til det bedre.

Det er altså svært at se staten som en reel enhed, der producerer en enhedsret, der tillige helst skal være demokratisk legitimeret. Men det er også svært at lukke øjnene for, at retten også produceres uden for statsmagtens regi. Det har således altid været anerkendt, at ret kan opstå som en retssædvane ude i befolkningen. Det accepteres også i dag og har en reel betydning på flere retsområder. Hvad angår uformelle normer som retskilde, er der imidlertid store uenigheder inden for dem, der er positive over for retspluralisme. Nogle mener, at ret reelt stort set er identisk med samfundets uformelle normer, fordi det er disse, der - i kraft af at de opfattes som legitime af borgerne - udøver den væsentligste indflydelse på folkets handlemåde, også på lovbestemte områder (Griffiths, 1996). Andre vil mene, at det fører diskussionen på afveje at omdøbe ret til noget helt andet, end hvad vi normalt forstår ved begrebet. Jeg selv hører til i denne sidste kategori.

Men herudover opstår ret også ude i samfundet på mange forskellige måder. Der opstår således ret gennem forskellige former for aftaleindgåelse, og man kan nævne hele den kollektive arbejdsret som et område, hvor retstilstanden stort set er bestemt uden statens indblanding.

Men det, der for alvor har rykket ved opfattelsen af en helt tæt forbindelse mellem ret og stat, er den stigende tendens til, at retsdannelsen på det nationale niveau aflastes og suppleres med retsdannelse på andre niveauer, ligesom

opgaven hos den centrale statsmagt flyttes til andre niveauer.

Her er der for det første tale om en tendens til, at retsdannelsen i stigende grad forskydes fra det nationale til et overnationalt niveau. Denne internationaliserings- eller globaliseringstendens præger retten i mindst lige så stor udstrækning som andre sektorer i samfundet og hænger tæt sammen med udviklingen på mange andre områder. Det gælder ikke mindst den økonomiske internationalisering og dermed en øget samhandel på tværs af landegrænser. Det bliver stadig oftere tilfældet, at jurister, f.eks. i Danmark, skal forholde sig til regler fra andre lande eller til internationale regelsæt som forretningsadvokater. Men også på andre områder er retsdannelsen til dels forskudt fra nationalt til internationalt niveau. Det gælder hele menneskerettighedsfeltet, og det gælder i forbindelse med Danmarks medlemskab af EU. Vi står således stadig oftere i situationer, hvor forskellige retsordener - nationale, regionale og internationale - kan være relevante, ofte med forskellige bud på retsstillingen, og i sådanne situationer er der ofte tale om ikke-hierarkiske interaktioner mellem retsordener, der gør det svært at sige, hvilken af de mulige retsordener, der faktisk kommer til at danne grundlag for de konkrete retlige beslutninger.

Men der sker også en forskydning fra det nationale niveau til lokale niveauer. Det er herhjemme sket i betydelig grad siden kommunalreformen i 70'erne. Amterne og kommunerne - og endog de enkelte institutioner - har i stigende grad fået en selvstændig status i forhold til den centrale statsmagt med hensyn til at udforme retlige reguleringer, og dette er sket bl.a. for at aflaste den overbebyrdede velfærdsstat.

Resultatet er altså samlet et meget mere fragmenteret billede af gældende ret, hvor en række retsordener på forskellige niveauer præsenterer forskellige bud på retten til jurister og borgere. Den portugisiske retssociolog Boaventura Santos har sammenlignet opgaven at skildre rettens indhold i en sådan situation med kunsten at lave landkort (Santos, 1987). Når man skal lave landkort, må der nemlig træffes en række valg, bl.a. med hensyn til symboler, angivelse af skala og centrum, når den fysiske virkelighed på den runde klode skal præsenteres på et stykke papir, og alle disse valg får betydning for forståelsen af de geografiske realiteter. Hvad angår beskrivelsen af retten, så drejer et af valgene sig om skalastørrelsen. Her kan man for det første vælge en skala, der muliggør, at hele jorden kan placeres på ét kort. Man får i så fald kun de store grove konturer med, og her aftegnes især den internationale ret. Ved valg af mellemste skala fremstår de nationale retsordener som den retlige virkelighed, og ved valget af den nederste skala præsenteres retten endelig som den lokale ret, sådan som den fremtræder i en konkret lokalitet: en egn,

en by eller en institution.

Den her skitserede opfattelse af retten er ikke den, som man normalt finder hos jurister eller i juridiske lærebøger. Men den er i dag så tæt på den faktiske juridiske virkelighed, at den langt fra kan afvises som en verdensfjern teoretisering med udgangspunkt i luftige postmoderne standpunkter. Den er faktisk så tæt på realiteterne, som de opleves af mange i dag, at den har gode muligheder for at appellere til den juridiske common sense som en rimelig og anvendelig måde at forstå retsforholdene, som de faktisk fremtræder.

Santos selv karakteriserer sin pluralistiske retsteori som postmoderne, og det er da også helt klart, at den afgørende bryder med en række basale elementer i den retsopfattelse, som f.eks. Habermas er talsmand for. Det bliver nu ikke længere muligt at tale om en entydig kobling mellem stat og ret, det bliver ikke længere muligt at tale om en entydig retstilstand, og det bliver ikke længere muligt at foretage en entydig sammenhæng mellem demokrati og ret. Retstilstanden kan nu opfattes på flere vidt forskellige, men alle korrekte, måder, helt afhængigt af det perspektiv, der anlægges. Og den retssikkerhed, som Habermas' ret kan yde borgerne, bliver nu i vidt omfang en illusion (Dalberg-Larsen, 1998).

Den pluralistiske retsopfattelse kan altså siges at passe godt ind i en postmoderne opfattelse af samfundet. Men den kan også karakteriseres som præmoderne. Den passer nemlig også godt på retsforholdene, som de var før gennembruddet for den moderne stat og den moderne opfattelse af staten, der kan tidsfæstes til engang i perioden 1500-1700 og forbindes med teoretikere som Jean Bodin og Thomas Hobbes. I middelalderen var det helt naturligt at se samfundet som reguleret fra flere forskellige centre, der ikke indbyrdes var placeret i noget klart hierarkisk forhold. Man havde kongemagten, men også kirken som vigtige centre for dannelse og anvendelse af ret og herudover også købstæderne og de store jordbesiddere. I en sådan situation er en retspluralistisk opfattelse helt naturlig og vel så selvfølgelig, at der ikke var grund til at formulere den.

Men en pluralistisk retstilstand kan godt leve videre langt op i perioden med en enevældig statsmagt, fordi det formelle monopol på at skabe og anvende ret langt fra altid modsvarer de retlige realiteter. Men det er på den anden side også klart, at det ideologiske pres fra en retsopfattelse baseret på en tæt sammentænkning af stat og ret bliver så stærkt, at det kommer til at præge de flestes retsforestillinger. Man holder op med at tænke på den gamle måde og forbinder nu ret med en national retsorden, primært baseret på lovgivning. Og det har man så stort set gjort lige siden.

Der har dog været undtagelser. De angår især synet på retsforholdene i kolonierne, hvor man helt tilbage til 1700-tallet har opereret med dualistiske

retssystemer, baseret på henholdsvis koloniherrernes ret og den lokale ret. Og det er da faktisk også fra studierne af retsforholdene i de tidligere kolonier, at inspirationen til også at se på de europæiske retssystemer som pluralistiske er opstået. Det kan i den forbindelse også nævnes, at grundlæggeren af faget retssociologi, Eugen Ehrlich, også lancerede en dualistisk opfattelse af retsforholdene i sit eget hjemland Østrig-Ungarn. Her var dualismen imidlertid ikke officielt anerkendt, ligesom den var i kolonierne; men den var ifølge Ehrlich ikke desto mindre en social realitet, fordi statsmagtens regulering stort set ingen reel virkning havde i udkantsområderne af det store kejserrige, hvor den reelle levende ret var baseret på lokale retssædvaner.

Man kan således hævde, at den moderne ret, som f.eks. Habermas analyserer, er en kort parentes i den historiske udvikling. Den opstod for nogle hundrede år siden og er nu måske igen på vej væk. Men er dette virkelig tilfældet? Og er det ikke - hvis det sker - et markant tilbageskridt i menneskeheden historie? Disse spørgsmål vil til slut blive drøftet lidt nærmere.

Forholdet mellem ret og demokrati under nye vilkår

I det foregående har jeg nærmest argumenteret for det synspunkt, at historien - i det mindste på det retlige område - synes at bevæge sig i en cirkel, idet vi er på vej frem mod retsforhold, der på mange måder svarer til dem, man finder i middelalderen. Dette er da også min opfattelse, selvom udviklingen på det konkrete område næppe har været så drastisk som inden for retsteorien, der tidligere overbetonede rettens enhed og relation til staterne og nu måske er tilbøjelig til at underbetone disse forhold.

Men det er dog vigtigt at tilføje, at den retstilstand, som man nu ser vokse frem, i nogle henseender adskiller sig helt radikalt fra den, man finder langt tilbage i tiden. Det, som i dag er anderledes, er, at vi faktisk har oplevet en periode med et gennembrud for et syn på retten som noget, der er forbundet med den demokratiske retsstat og senere med velfærdsstaten. Disse perioder har sat ganske stærke aftryk på den måde, vi i dag opfatter retten, uanset om vi realistisk ser, at retsforholdene i dag er ganske anderledes end i det 19. århundrede eller i det 20. århundredes velfærdsstat. Og disse spor betyder, at den ret, som vi i dag og fremover møder, er afgørende præget af retsstatslige og velfærdsstatslige elementer af forskellig art. Men vores retstænkning er også fortsat præget af de tankemønstre og de værdier, som er blevet de bærende i de sidste par hundrede år. Man kan måske godt som postmoderne retsteoretiker kritisere den moderne ret; men selv en sådan kritik vil næsten uundgåeligt være præget af en række af de idealer, som blev de bærende i perioden fra oplysningsstiden og frem. Og disse idealer angår ikke mindst

Forestillinger om retten og dens samfundsmæssige relationer

---

værdien af en bestandig kritik af de bestående retsforhold - værdien af at søge at finde frem til stadig bedre retlige rammer for en god tilværelse for samfundets borgere.

I en sådan fortsat debat tror jeg næppe, at ret mange vil ønske at kappe forbindelserne mellem demokrati og ret, selvom visse retsteoretikere i dag ganske vist ønsker, at retten skal koncentrere sig om sig selv og udvikle sig på egne retlige præmisser (Luhmann, 1995). Jeg tror, at de fleste fortsat vil ønske, at retsudviklingen præges af borgernes ønsker og værdier og fortsat vil kritisere de markante tendenser, vi finder, til en retsudvikling, der helt er styret af de politiske og økonomisk stærke aktører uden noget demokratisk mandat. Spørgsmålet bliver så, om de stærke ønsker om en demokratisk præget retsudvikling får mulighed for at slå igennem i praksis i en situation som i nutiden.

Hvad er det da, der præger nutiden ud fra en klassisk demokratiopfattelse som f.eks. hos Habermas? Ja, det er vel netop det, at den enkelte borger har utroligt svært ved at få indflydelse på udviklingen, både politisk, økonomisk og retligt. De vigtigste aktører er ikke længere enkeltborgere (hvis det nogensinde har været sådan), men store virksomheder, store institutioner, store sammenslutninger af forskellig art, stadig oftere fungerende på tværs af landegrænserne. En sådan situation gør det under alle omstændigheder nødvendigt at overveje, hvordan et demokrati og en demokratisk retsstat reelt kan fungere. Situationen i dag er i flere henseender ny; men man kan dog også sige, at udviklingen henimod en aftagende rolle for almindelige borgere og en tiltagende rolle for store virksomheder, store organisationer og forskellige ekspertgrupper har stået på i hele det 20. århundrede. Og specielt fra omkring 1970 talte mange, inkl. Habermas, om en afgørende krise for demokratiet, som man blev nødt til at reagere drastisk i forhold til.

Sådan er situationen altså også i dag. Og jeg synes faktisk, at det er lidt tilbageskuende af Habermas i 1990'erne blot at ønske den gamle demokratiske retsstat tilbage i højsædet, som om det var en realistisk mulighed. Efter min opfattelse er det langt mere konstruktivt at søge at forstå de grundlæggende træk i den nye situation for herefter at anvise, hvordan borgernes demokratiske indflydelse på udviklingen bedst kan sikres, og hvordan deres rettigheder bedst kan realiseres. Dette er da også et hovedformål for Santos med formuleringen af den pluralistiske retsteori. Han ønsker nemlig at sætte borgerne i stand til at vurdere, hvilke af flere mulige retsordener der i særlig grad reelt virker undertrykkende, og som der derfor bør reageres over for, samt hvilken retsorden der i konkrete situationer giver borgerne bedst muligheder for at få deres værdier og rettigheder realiseret.

Man kan også formulere det sådan, at en vigtig opgave i nutiden bliver, at de forskellige retsordener bringes til at kommunikere med hinanden på en sådan måde, at de på den ene side lærer at respektere hinanden og på den anden side at påvirke hinanden, således at der opstår en vis harmoni imellem dem. Og denne harmoni skulle så gerne præges af demokratiske, retsstatslige og sociale værdier. En sådan opgave kan tænkes løst på mange forskellige måder, bl.a. ved at der indpodes et demokratisk element i alle retsordenerne som betingelse for, at de ikke udelukkes fra kommunikation med andre. Også menneskerettighederne kan udgøre en fælles ramme, som alle må respektere.

Der er i den nyere retsteoretiske debat, men også på det praktiske plan, formuleret mange spændende bud på, hvordan man kan gå frem, som det fører for vidt her at komme ind på (Chalmers, 2000). Jeg vil til slut henlede opmærksomheden på en markant fortaler for en demokratisk samfundsudvikling, som Habermas på mange punkter har synspunkter fælles med, nemlig den amerikanske pragmatiker John Dewey (Putnam, 1991). Dewey ønsker - ligesom Habermas - en demokratisk formet udvikling, men for Dewey er demokrati ikke en bestemt model, som blev udformet langt tilbage i tiden, og som blot skal efterleves udi al fremtid. Demokratiet må hele tiden udvikles i takt med de udviklinger, der sker i det omgivende samfund. Ellers forstener det til noget rent formelt uden betydning for, hvad der sker i det virkelige samfund. Og svarende til udviklingen i demokratiets former må også dets konkrete kobling til retsudviklingen hele tiden stå åben for debat. Der er i dag megen grund til at følge Dewey, ikke for at afskaffe det parlamentariske demokrati og den demokratiske retsstat, men for at supplere disse fænomener med nye former og nye koblinger. Man kan diskutere, hvordan disse nye forhold skal indrettes, men ikke at det er nødvendigt med fornyelse. En sådan fornyelse har da reelt også fundet sted mange gange i den forløbne tid, f.eks. i Danmark på arbejdsmarkedet i 1899. Der er alle gode grunde til at gå videre den vej.

Der er nogle, der tror på, at udviklingen vil resultere i dannelsen af en global demokratisk retsstat, således at nutidens retlige pluralisme afløses af en global enhedsret. Jeg er meget skeptisk over for denne vision, både normativt og empirisk. Men uanset hvad udviklingen ender i, så vil det være helt uforsvarligt blot at sætte sig til rette og vente på, at "det gode" sker. For hvis der ikke bestandigt arbejdes på at fremme demokratiet og borgernes rettigheder, så er det meget vanskeligt at forestille sig, at et eventuelt kommende globalt center for magt og ret vil blive præget af demokratiske tanker og af respekt for borgernes rettigheder.

Forestillinger om retten og dens samfundsmæssige relationer

Litteraturliste

- Chalmers, Damien: (2000) Post-Nationalism and the Quest for Constitutional Substitutes, in *Journal of Law and Society*, vol. 27, p.178-217
- Dalberg-Larsen, Jørgen: (1994a) Habermas om retten og den demokratiske retsstat, in *Dansk sociologi*, 5.årg., nr. 4, p. 72-86
- Dalberg-Larsen, Jørgen: (1994b) Rettens enhed – en illusion?, København
- Dalberg-Larsen, Jørgen: (1998) Ret, tekst og kontekst. Postmodernisme og ret. København
- Griffiths, John: (1986) What is Law?, in *Journal of Legal Pluralism*, No. 24, p.1-55
- Habermas, Jürgen: (1996) *Between Facts and Norms*, Cambridge
- Luhmann, Niklas: (1995) Retsystemets enhed, in *Autopoiesis 2*, red. af Jens Chr. Jacobsen, København, p.134-164
- Putnam, Hilary: (1991) A Reconsideration of Deweyan Democracy; in *Pragmatism in Law and Society*, red. af M. Brint og W.Weaver, Boulder/San Francisco, p.217-45
- Santos, Bonaventura: (1987) Law – a Map of Misreading. Towards a Postmodern Conception of Law, in *Journal of Law and Society*, vol 14, p. 279ff.